

JÓZSEF ATTILA IRODALOM ÉS SZOCIALIZMUS CÍMŰ ELŐADÁSÁNAK SZÖVEGVÁLTOZATA

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában végzett kutatómunkám során, az *Irodalom és szocializmus* gépiratát tanulmányozva rábukkantam József Attila híres művészetbölcseleti fejtegetésének egy olyan gépiratos fogalmazványára, amelyről a *József Attila Összes Művei* III. c. kötet, az 1958-ban megjelent kritikai kiadás még nem tudott, s amely azóta sem vált ismertté. Ha csupán jelentéktelen eltérések lennének az alább közölt szöveg és a kritikai kiadásban olvasható változatok között, vagy ha szavakra, esetleg néhány mondatra terjednének ki a különbségek, nem tartottuk volna fontosnak a fogalmazvány publikálását. Ennél azonban jóval többről van szó. Az eltérés oly mérvű, megismerése oly mértékben gazdagítja a gondolkodó József Attiláról alkotott tudásunkat, hogy hiba volna várni közzétételével a költő prózai műveinek újabb kiadásáig. A fogalmazvány a szabadelőadás első passzusainak, a nyelvről folytatott József Attila-i elmélkedéseknek változata:

„Amennyiben marxisták vagyunk, mindannyian tudjuk, mi a szocializmus, ki tudnók fejteni lényegében egyöntetűen. Azonban az irodalommal már bajok vannak, mert habár azt mondjuk róla, hogy nyelvi művészet, vagyis az a művészet, amelynek anyaga a nyelv, azzal még csak azt tudjuk róla, hogy az írónak mindenképp előtt a nyelv törvényeit kell figyelembe vennie. Hiszen minden művészetet kötetnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz, a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait föl fogja, tagadja, vagy elfogadja. Így a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiségi különös mozzanata, és a közösséget tevő nyelvi anyag törvényeinek értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiségi különös mivoltukat. Az egyes nemzetek irodalmában ezen túl található különbözős más társadalmi, amennyiben az egyes nemzetek nem mint nemzetiségek, hanem mint a termelő társadalom alakulatai fejlődtek egymástól többé-kevésbé eltérően a termelés számára különbözőképpen adott előfeltételek és szükségletek szerint. A nemzetiségi külön mivoltot, bár ezt szintén az egész emberi termelés történelmi változatai alakították ki és határozzák meg, nem szabad összetévesztenünk azzal a változattal, amely a már különböző nemzetiségeket egységbe foglaló társadalom további történelmének a forduló és egyenlőtlen fejlődéssel elért újabb tagolódásán alapszik. Ama különbség történelmi, nyelvi és nemzetiségi, eme különbözős történelmi, ideológiai és társadalmi. Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget, de a nyelvi különbözős sem zárja ki az ideológiai egyezést. A nemzetiségi különbözős annyi, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozó írónak különböző nyelvi anyagot kell megformálnia. A különböző nyelvi versekben egy és ugyanazt a fogalmi szerepet játssza a „Tisch”, „table”, „asztal” szó, mert mindegyik ugyanaz a fogalom. Am ugyanakkor eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag. Bizonyos vonatkozásokban áll ez az osztályirodalmakra is. Minden társadalmi osztálynak, rétegnek, sőt foglalkozásnak is megvan a maga nyelve, amely akkor, amikor ez az osztály, réteg vagy foglalkozás történelmileg előtérbe kerül, szókincsét és szófűzését a nemzetiségi változaton belül köznyelvvé emeli, gazdagítja és ezáltal megváltoztatja a köznyelvet, amihez rendszerint az is hozzájárul, hogy a köznyelvből addig irodalmi, azaz művészeti jelentőségre emelt szavakat, szófűzéseket és szóilásokat kiszorít, vagy — ami lényegében ugyanezt teszi — jelentésüket megváltoztatja. Ha valamely szó az osztálynyelvből általános használatba kerül, kiszélesedik a jelentése, de osztályeredetének bélyege rajta marad továbbra is, amennyiben „uralkodó jegye azon képzeletelemk valamelyike lesz, amelyek az illető osztályon belül való használatban tapadtak hozzájuk”. Ugyanaz a szó mást jelent a köznyelvből és mást az osztálynyelvből, és nem ritkán az osztálynyelv szavának jelentése nyomja el a történelmi fejlődésben a köznyelvi szó jelentését. A köznyelv maga állandóan változik, mégpedig aszerint, hogy a társadalom melyik rétege a hordozója. A mai magyar köznyelv történelmi hordozója pl. a kispolgárság, amely az összes osztályokkal közvetlenül érintkezik. A magyarországi proletárság dicsőséges emlékü harcának el nem múló eredményei pl. a köznyelvből is éreztetik hatásukat: osztálynyelvi szavai köznyelvi szavakká váltak (proletár, burzsoá). Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az irodalmi nyelv nem szükségképpen azonos a köznyelvvél, tőle a nemzetiségi változaton belül is egészen eltérhet. Az uralkodó irodalom az uralkodó osztály irodalma, így nyelve is az uralkodó osztály nyelve. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a tökéletes uralkodó osztály nem vagy alig termel irodalmat, hanem csak finan-

szírozza, s hogy az irodalmi termék áru létére tömegcikk, akkor természetesnek találjuk, hogy a kapitalista irodalom nem a kapitalisták nyelvén, hanem köznyelven szól, amely köznyelv azonban át meg át van szöve a tőkés osztálynyelvével. Így jöllehet a „proletár” és „burzsoá” szavak immár köznyelvek, művészi alkalmazásuk mégis más a proletár és a polgár számára. U többi valószínűleg még művészi „polgárjogát” is kétségbevonja az ilyen szavaknak. Ámbár tárgyi fogalmi mozzanatuk egy és ugyanaz proletár, burzsoá számára egyaránt, a polgár fülében mégsem hangzanak költemény gyanánt, mert nem tud proletáru és nem tud marxistául, aminthogy a francia idegentől is távol áll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul. Ebből látjuk, hogy a nyelvtörténet az irodalom történeti megértésének szempontjából igen fontos szerepet játszik. De nyelvtörténet nem csinálható művelődés-történet nélkül, a művelődés történetének megértése pedig elválaszthatatlan a gazdaság történetének a megértésétől. Íme, az irodalom – már csak anyagát, a nyelvet tekintve is – elválaszthatatlanul társadalmi alapjához, a gazdasághoz tapad.”

Az *Irodalom és szocializmus* szövegének első bekezdése (József Attila *Összes Művei* III. 78–79.) és az általunk közölt változat három szakaszon állítható párhuzamba, vethető össze egymással. A kritikai kiadásbeli közlés első tizenöt sora és a fentebb idézett részlet eleje jelentéktelen különbségeket leszámítva teljes egészében fedi egymást. A kritikai kiadás ezután következő, „Tehát a nyelv minőségéből adódik . . .” szavakkal kezdődő és a „mindegyik más szó, más anyag” szavakkal befejeződő részlete és az itt közölt szöveg „A nemzeti különbözőség annyi . . .” szavaktól a „megvan a maga nyelve . . .” szavakig tartó szakasza között lényeges átfedéseket és ugyancsak lényeges eltéréseket állapíthatunk meg. A kritikai kiadás szövegének az „Ugyanígy a ‚burzsoá’ fogalma . . .” szavakkal kezdődő és a „ha nem tud magyarul” tagmondatral záruló szakasza a fenti szöveg „Így jöllehet a ‚proletár’ és ‚burzsoá’ szavak . . .”-tól a fogalmazványban ugyancsak olvasható „ha nem tud magyarul” tagmondatáig tartó részletével fut párhuzamosan.

Az általunk közölt fogalmazványban a két szöveg első és második párhuzamos részlete között négy olyan mondatot olvashatunk, amelyek a kritikai kiadásbeli változatból teljesen hiányzanak. („Az egyes nemzetek irodalmában . . .” szavaktól „a nyelvi különbözőség nem zárja ki az ideológiai egyezést” tagmondatig.) A második és a harmadik párhuzamos részlet között kilenc olyan mondat van, amelyet a kritikai kiadás szövegében hiába keresnénk. (Az „amely akkor . . .” szavaktól „a tőkés osztálynyelvével” szavakig.) Végül az eddig ismeretlen fogalmazvány nem zárul le azon a ponton, amelyen az *Irodalom és szocializmus* első bekezdése, hanem három további igen fontos mondatral folytatódik. (Az „Ebből láthatjuk . . .” szavaktól a „gazdasághoz tapad” szavakkal bezárólag.)

A két szöveg összehasonlításából igen nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az általunk közölt variáns a korábbi változat. Ezt rövidítette le a költő, kiemelve belőle néhány fontosnak ítélt megállapítást az előadás teljes szövegébe, a lerövidítés során némileg csiszolva, módosítva a megfogalmazásokat. A rövidítésnek az lehet a magyarázata, hogy a művészetbölcséleti fejtegetés szóbeli előadásnak készült, és erre a célra túlzottan hosszúnak bizonyult. Nem fért el a megadott időhatárok között. Ezért volt kénytelen a költő megszabadulni az általa leírt szöveg egy részétől és újragépelni az előadást. Am ez a rövidítés nem bizonyult elegendőnek, ezért az előadó zárójelekkel, illetve halvány áthúzással újabb bekezdéseket iktatott ki az *Irodalom és szocializmus*-ból, amint ez a gépiraton jól kivehető. Azért fontos ezt megállapítanunk, hogy a kihagyás miatt ne úgy tekintsünk a fogalmazványra, mint amelyen a költő túlhaladt, s amelyet valamilyen oknál fogva nem vállalt, hanem a kihagyást csupán technikai jellegű, gyakorlati célú műveletként értékeltük.

Költészetbölcséletének magvát, nyelv és költészet viszonyáról alkotott nézeteit József Attila először a húszas évek végén, az *Estétikai töredékek*ben, az *Ady-vízió*ban, a Babits-pamfletben és a *Magyar Mű és Labanc Szemlé*ben fejtette ki, lényegében „barthás” színezettel. Úgy vélte, hogy a költőnek a nép nyelvtveremtő tevékenységét kell tanulmányoznia és alkotó tevékenysége során azt kell folytatnia. A nemzet, a nyelv és a költészet között szoros, szerves, bensőséges kapcsolatot feltételezett. Ezt a gondolatot fogalmazta meg többek között abban a tételben, hogy „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”. Amikor 1930 második felében bekapcsolódott a forradalmi munkásmozgalomba, tehát az *Irodalom és szocializmus* fogantatása idején, világnézeti fordulatot hajtott végre.

Ez a fordulat kihatott nemzetfelfogására is. A nemzetet ettán nem homogén egésznek, hanem antagonisztikusan fennálló osztályok egységének látta, ami szükségessé tette a fentebb idézett formula újrafogalmazását, nyelv, költészet és nemzet viszonyáról korábban alkotott felfogásának módosítását. Ezt az újrafogalmazást hajtotta végre az *Irodalom és szocializmus* c. szabadelőadása első bekezdésében.

Helyénvaló, ha a változásokat csupán módosításnak minősítjük, mert a költő kollektivista nyelvfelfogását mindhaláláig megőrizte. Élete utolsó évében, *Hazám* c. szonettciklusában is így fogalmazott: „Rám csapott, / amiből eszméletem, nyelvem / származik s táplálkozni fog, / a közösség”. Sőt, az *Irodalom és szocializmus* bevezető sorai tanúsítják, hogy szocialista költőként is a nemzeti közösség tagjának tekintette magát, a magyar szót más anyagnak tartotta, mint a német, francia stb. szót, tehát „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” formula érvényét nem vonta vissza. Szocialista költészte sohasem vált vértelenül kozmopolitává, nem vesztette el magyar színeit, népi ízét.

Az újdonság „barthás” korszakához képest az volt, hogy a nyelveket ezútn nem csupán egymás-mellettiségük szerint, hanem mélységükben, szociológiailag is tagolni igyekezett. A nemzeti nyelvek mintájára az osztályok nyelvi magatartását is elkülönítette. Az osztályharc, az osztályantagonizmus kérdése nem pusztán nyers, társadalmi, politikai valóságában jelent meg számára, amit a költőnek utólag kell szavakba foglalnia, versbe öntenie, hanem nyelvi, azaz szorosan vett művészi problémaként fogta azt föl. „Másként ejtjük a szót” – írta osztálya nevében *A város peremén* c. versében, majd e történelmi materialista óda egy másik helyén így fejezte ki a munkásosztály uralmát a technika fölött: „Kezes állat. No, szóljatok rá! / Mi tudjuk a nevét.” Ugyanebben a szellemben nyilatkozott, amikor Halász Gáborhoz írott levelében kijelentette: „Én a proletárságot is formának látom.” Nem csupán a proletárságról, illetve annak nevében akart tehát szólni, hanem proletárul kívánt beszélni. Arra vállalkozott, hogy a nyelvi művészetet a legbensőbb összefüggésbe hozza a proletáriátus világnézetével, hogy – a költészet nyelvteremtő aktus lévén – megalkossa, vagy legalábbis újratertse a munkásosztály anyanyelvét.

Ez a felfogás eddig is kihüvelyezhető (talán helyénvalóbb így fogalmazni: kikövetkeztethető) volt az *Irodalom és szocializmus* első bekezdéséből, noha itt sokkal rövidebben, utalásszerűbben fogalmazta meg nyelvfelfogását a költő, mint korábbi értekezéseiben a költészet és nemzet összefüggését a nyelvvel. Az általunk közölt fogalmazvány jelentősége éppen abban áll, hogy a költőnek az *Irodalom és szocializmus*ból ismert felfogását alapvető fontosságú megállapításokkal egészíti ki. Világosabban és konkrétan körvonalazódik benne József Attila nyelvi kollektivizmusának újabb, a tudományos szocializmus tanításaival összehangolt változata, s így rekonstruálhatóvá válik az a módosulás, amely a húszas évek végén nyelv és költészet viszonyáról József Attila gondolkodásában végbe ment. Annak aki erre a feladatra vállalkozik, az Ady-víziói vagy a Babits-pamflettel nem az *Irodalom és szocializmus* „főszövegét”, hanem az előadás itt olvasható korábbi fogalmazványát kell összevetnie. A szövegváltozat egyébként nem szakad félbe, ahol mi lezártuk, de a kritikai kiadásban közölt variáns-tól csak kis mértékben tér el, ezért itt nem idézzük tovább.